

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.036>

FOTO VA FOTONEGATIV HUIJATLARNING SAMARQAND TARIXINI (XIX ASR OXIRI – XX ASR BIRINCHI YARMI) O‘RGANISHDAGI AHAMIYATI

Rustamov Shamsiddin Salohiddin o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi, Arxeologiya bo‘limi xodimi.

e-mail: r_shamsiddin@mail.ru

Tel: +99890 604-98-88

ORCID:0009-0007-7283-2649

Annotatsiya. Ushbu maqola XIX asr oxiri – XX asr birinchi yarmiga tegishli Samarqand tarixini o‘rganishda foto, fotonegativ va kino hujjatlarning tarixiy va ilmiy ahamiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqot asosini “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasi hujjatli fondida saqlanayotgan 54 185 ta saqlash birligidan iborat foto va fotonegativlar kolleksiyasi tashkil etadi. Mazkur fondga G.A. Pankratev, V.I. Kotovskiy, S.M. Prokudin-Gorskiy va boshqa fotograflarning noyob ishlari mavjud bo‘lib, ular arxitektura yodgorliklari, mahalliy aholi turmush tarzi, hunarmandchilik, diniy marosimlar, ta’lim tizimi va ijtimoiy-siyosiy hayotni aks ettiradi. Maqolada vizual hujjatlarning tarixiy manba sifatidagi metodologik jihatlari ko‘rib chiqiladi, ularning an’anaviy yozma manbalar bilan qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Ilmiy tadqiqot natijalari foto-hujjatli manbalarning Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishdagi o‘rnini yangi nuqtai nazardan baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Samarqand, foto hujjatlar, fotonegativlar, kino hujjatlar, tarixiy manba, vizual arxiv, “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasi, XIX–XX asrlar, Markaziy Osiyo tarixi.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности и методологические возможности визуальных документов как исторического источника, а также проводится их сравнительный анализ с традиционными письменными источниками. Особое внимание уделяется условиям создания фотодокументов, их авторским особенностям, содержанию и историческому контексту, что позволяет раскрыть их источниковедческий потенциал в научных исследованиях. Результаты исследования позволяют с новой точки зрения оценить значение фотографических, фотонегативных и кинодокументальных источников для реконструкции истории Самарканда, а также социально-культурных процессов и культурного наследия Центральной Азии.

Ключевые слова: Самарканд, фотодокументы, фотонегативы, кинодокументы, исторический источник, визуальный архив, Самаркандский государственный музей-заповедник, XIX–XX века, история Центральной Азии.

Abstract. The article explores the methodological aspects of visual documents as historical sources and provides a comparative analysis of these materials in relation to traditional written sources. Particular attention is given to the potential of photographic and film materials for reconstructing historical realities, social and cultural processes, and the urban environment of Samarkand. The findings provide a new perspective on the role and significance of photographic documentary sources in reconstructing the history of Samarkand and, more broadly, the history and cultural heritage of Central Asia.

Keywords: Samarkand, photographic documents, photographic negatives, film documents, historical source, visual archive, Samarkand State Museum-Reserve, 19th–20th centuries, history of Central Asia.

KIRISH. Tarixiy tadqiqotlarda vizual manbalar – foto, fotonegativ va kino hujjatlar – XX asrdan boshlab tobora muhim o‘rinni egallab bormoqda. Samarqand singari ko‘hna shaharlar uchun bu dolzarb masala bo‘lib, mazkur hujjatlar arxitekturaviy o‘zgarishlarni, ijtimoiy jarayonlarni va madaniy meros elementlarini bevosita aks ettiruvchi birlamchi manbalar hisoblanadi.

Samarqand jahon tarixida ulkan o‘rin tutuvchi shahardir. Buyuk Ipak yo‘lining markazi, Amir Temur imperiyasining poytaxti sifatida bu shahar ko‘plab tarixchilar, sayohatchilar va tadqiqotchilarning e‘tiborini o‘ziga jalb etib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan Samarqandning zabt etilishi (1868) shaharning siyosiy va madaniy hayotida bir qator o‘zgarishlarga olib keldi. Ayni shu davrda fotografik (suratkashlik) rivojlangan bir paytda shaharning ko‘rinishi, aholisining turmush tarzi, urf-odatlar va me‘moriy yodgorliklarning holati kamera linzasi orqali abadiylashtirila boshlandi.

Ushbu maqolada tadqiqotning asosiy obyekti sifatida “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasi hujjatli fondidagi foto va fotonegativlar tanlangan. Fond 54 185 ta saqlash birligini o‘z ichiga olib, ularning katta qismi XIX asr oxiridan to XX asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan davrga oid. Maqolada mazkur vizual manbalarning tarixiy qimmati, ular asosida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning metodologiyasi va natijalari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, foto-hujjatli manbalar yozma manbalar bilan solishtirganda o‘sha davr hayotini to‘g‘ridan-to‘g‘ri vizual tarzda aks ettirish imkonini beradi. Ikkinchidan, raqamlashtirish (digitalizatsiya) jarayonida bu manbalarni ilmiy muomalaga keng jalb etish imkoniyati ortmoqda. Uchinchidan, mavjud tadqiqotlarda foto va fotonegativlarning tarixiy manba sifatidagi o‘rni hali etarli darajada o‘rganilmagan.

Maqolaning maqsadi XIX asrning oxiri – XX asr birinchi yarmi Samarqand tarixini o‘rganishda foto, fotonegativ va kino hujjatlarning tarixiy-ilmiy ahamiyatini ko‘rsatish, ularni tarixiy manba sifatida tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqish va ulardan tadqiqot amaliyotida foydalanish imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

MANBALAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Asosiy manbalar

Tadqiqotning birlamchi manba bazasini “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasi hujjatlar fondida saqlanayotgan foto va fotonegativlar tashkil etadi. Fond tarkibi quyidagi asosiy guruhlarini o‘z ichiga oladi:

Kolleksiya turi	KP (asosiy fond)	IKP (yordamchi fond)	Jami
Fotoalbomlar	18	170	188
KF (kolonial davr fotolari)	69	613	682
FSK (foto, sotsial.iqtisodiy hayot)	83	3270	3353
F (umumiy foto kolleksiya)	233	7213	7446
AF (arxeologik fotohujjatlar)	4	65	69
Fotonegativlar fondi (1930-yillardan)	8606	20664	35280
JAMI	9013	31995	54 185

1-jadval. Samarqand davlat muzey-qo‘riqxonasi hujjatli fondidagi foto va fotonegativlar tarkibi

Fondning eng noyob qismi – G.A. Pankratevning XIX asr oxiriga (1894–1904) mansub Samarqand tarixiy yodgorliklariga bag‘ishlangan fotoalbomi. Rus armiyasi kapitani bo‘lgan Pankratev 1894-1904-yillarda Samarqandda xizmat qilib, shahardagi XIV–XVII asrlarga oid me‘moriy yodgorliklarni to‘liq va batafsil aks ettirgan eng mukammal albomni yaratgan.

Fondida saqlanayotgan fotonegativlar 1930-yillardan boshlab shakllantirilgan bo‘lib, ular quyidagi mavzular bo‘yicha tizimlashtirilgan: "Ремесло и быт народов Центральной Азии" (Markaziy Osiyo xalqlarining hunarmandchiligi va turmush tarzi), "Религиозные верования и обряды в Средней Азии" (Diniy e‘tiqodlar va udumlar), "Народное образование" (Xalq ta‘limi), "Архитектурные памятники" (Me‘moriy yodgorliklar), "Театр", "Писатели" (Yozuvchilar), "БОБ" (Ikkinchi Jahon urushi), "Промышленность и сельское хозяйство" (Sanoat va qishloq xo‘jaligi) va boshqa yo‘nalishlar.

Fotograflar va ularning hissasi

Fondida maqolaning tadqiq etilayotgan davrida faoliyat ko‘rsatgan bir qator taniqli fotograflarning ishlari saqlanadi. V.I. Kotovskiy 1926–1940-yillarda Samarqand, Buxoro va Xivadagi diniy marosimlar, me‘moriy yodgorliklar va ijtimoiy hayotni aks ettirgan ko‘plab suratlari bilan fondning muhim qismini tashkil etadi. S.M. Prokudin-Gorskiy (1863–1944) 1905–1915-yillar oralig‘ida Markaziy Osiyoda ijod qilgan, dunyo amaliyotida rangli fotografiya texnologiyasini birinchilardan bo‘lib qo‘llagan fotograf bo‘lib, uning ishlari hozir AQSh Kongressi kutubxonasida ham saqlanadi³⁷. Pol Nadar 1890-yilda Parij shahridan Samarqand orqali Toshkentgacha bo‘lgan ikki oylik sayohat chog‘ida Markaziy Osiyo shaharlari, me‘morchiligi va mahalliy aholi hayotini aks ettiruvchi 1800 dan ortiq fotosurat olgan³⁸.

Bundan tashqari, I.Kuldashev, E. Polyakov, Zarifov, G.E. Tkachenko, A.K. Pisarchik, R. Gafurov, A. Zanko, V. Timchenko, E. Ovchinnikov, S. Niyozov kabi fotograflarning ham ko‘plab asarlari mazkur muzey fondlarida saqlanmoqda. Ular 1930–1980-yillardagi

³⁷ <http://www.loc.gov/exhibits/empire/gorskii.html>

³⁸ <https://expositions.bnf.fr/les-nadar/en/innovation/paul-nadars-travels.html>

etnografik ekspeditsiyalar davomida Samarqand va uning atrofidagi viloyatlarda muhim hujjatli materiallarni to‘plashgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: tarixiy-taqqoslash metodi (vizual manbalarni yozma manbalar bilan solishtirish), ikonografik tahlil (tasvir mazmunini kontekst asosida o‘rganish), proveniensiya tadqiqi (hujjatlarning kelib chiqishi va muallifi masalalarini o‘rganish), hamda sinxron tahlil (bir davr voqealarini turli vizual manbalar orqali kompleks o‘rganish). Fond hujjatlarini o‘rganishda ularning texnik holati, saqlash shartlari, ro‘yxatga olish parametrlari va tematik tasnifi e‘tiborga olingan.

Vizual hujjatlarni tarixiy manba sifatida o‘rganishda ularning autentikligi va ishonchliligi masalasiga alohida e‘tibor qaratildi. Foto va fotonegativlarning tarixiy qiymatini baholashda quyidagi mezonlarga tayanildi:

- 1) yaratilgan vaqt va joyi;
- 2) muallifning kimligini aniqlash;
- 3) tasvirning original ekanligini tekshirish;
- 4) tasvir mazmunini boshqa tarixiy manbalar bilan solishtirish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Me‘moriy yodgorliklarni o‘rganishda foto-hujjatlarning ahamiyati

Fond materiallarining eng muhim guruhlaridan biri – Samarqand, Buxoro, Xiva va Urganch shaharlaridagi me‘moriy yodgorliklarning XIX asr oxiri va XX asr boshlariga tegishli tasvirlar hisoblanadi. Ushbu foto va fotonegativlar arxitektura yodgorliklarining restavratsiyadan oldingi va keyingi holatini kuzatish imkonini beradi. G.A. Pankratevning fotoalbomida XIV–XVII asrlarda gullab-yashnagan Samarqand yodgorliklarining o‘z davridagi holati aks ettirilgan bo‘lib, bu material me‘morlar, restavratorlar va tarixchilar uchun bebaho manba hisoblanadi.

S.M. Prokudin-Gorskiy tomonidan 1905–1915-yillar oralig‘ida olingan Shohi Zinda me‘moriy majmuasi, Tillakori madrasasi va boshqa yodgorliklarning suratlari rangli fotografik (suratkashlik)ning dastlabki namunalari sifatida o‘sha davr yodgorliklarining rangli ko‘rinishini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks ettiradi. Bu manbalar yodgorliklarning dastlabki bezaklarini, rang sxemalarini va arxitekturaviy elementlarini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Ijtimoiy va etnografik tarixni o‘rganishda vizual manbalar

Fond materiallarida “Markaziy Osiyo xalqlarining hunarmandchiligi va turmush tarzi” mavzusidagi kolleksiya 1920-yildan boshlab shakllantirilgan bo‘lib, muzey xodimlari tomonidan respublika shahar va hududlarida uyushtirilgan etnografik ekspeditsiyalar natijasida boyitilgan. Ushbu fotosuratlar ganchkorlar, zargarlar, ustozlar, tikuvchi ustalar, kulollar, temirchilar va boshqa hunarmandlarning ish jarayonini bosqichma-bosqich aks ettiradi. Ayniqsa, etnograf O.A. Suxareva tomonidan yig‘ilgan materiallar va Samarqandlik kashtado‘zlarga tegishli rasm-sxemalar hamda so‘zanalar bilan birgalikda tuzilgan kompleks – “Samarqand kashtachilik tarixi” mavzusini to‘liq yorituvchi noyob manba hisoblanadi.

1926–1940-yillarni qamrab olgan “O‘rta Osiyoda diniy e‘tiqodlar va udumlar” kolleksiyasi Samarqand, Buxoro va Xivadagi masjidlar, mozorlar va musulmon bayramlarini

aks ettirib, bu davrning diniy hayotini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Jumladan, Buxoro amiri Said Olimxon va Xiva xonlari – Muhammad Rahimxon va Asfandiyorxon davri hujjatlari, Buxoro “Zindon” qamoqxonasining ko‘rinishi hamda u erda ijro etilgan jazolar ijtimoiy-siyosiy tarix uchun noyob vizual dalillar hisoblanadi.

“Buxoro yahudiylari fondi” alohida e‘tiborga sazovor bo‘lib, uning shakllanishi XX asrning 1930-yillarida boshlangan. I. Quldashev, E. Polyakov va V.I. Kotovski kabi taniqli fotograflar tomonidan olingan suratlarda Buxoro yahudiylarining hayot tarzi, an‘analari va madaniyati aks ettirilgan. Bu materiallar Markaziy Osiyodagi yahudiy diasporasi tarixini o‘rganuvchi tadqiqotchilar uchun muhim manba hisoblanadi.

3. Ta’lim tarixi va ijtimoiy o‘zgarishlar

Fondga saqlanayotgan “Xalq ta’limi” mavzusidagi materiallar XIX asr oxiridan to hozirgi kungacha bo‘lgan ta’lim tarixini to‘liq qamrab oladi. Eski uslubdagi madrasa va maktablar, XIX asrning boshida jadidchilik harakati vakillari Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Xo‘ja Muin va boshqalar tashabbusi bilan tashkil etilgan yangi usul maktablari, hatto Ismoil G‘aspiralining birinchi yangi usul maktabi ishtirokchilari, Samarqanddagi A. Shakuriyning yangi usul maktabi 15 yillik yubileyidagi guruh suratlari bularning barchasi ijtimoiy va ta’lim tarixini o‘rganishning muhim vizual dalillarini tashkil etadi.

So‘nggi yillarda o‘tkazilgan ko‘rgazmalar bu tadqiqot natijalarini keng jamoatchilikka taqdim etish imkonini bermoqda. Masalan, Samarqanddagi Registon maydonida bo‘lib o‘tgan “Suratlarda aks etgan tarix” nomli foto ko‘rgazmada Samarqandning XIX asr oxiri va XX asr boshlariga oid suratlari namoyish etildi. Sherdor madrasasida o‘tkazilgan ushbu ko‘rgazmada Bibixonim majmuasi atrofidagi karvonsaroy, Amir Temur maqbarasining XIX asrdagi holati, ko‘chalar, bozorlar va madrasalarning ko‘rinishlari taqdim etildi.

4. Vizual manbalarning xronologik va geografik qamrovi

Fondga saqlanayotgan foto va fotonegativlarda Samarqand va Samarqand viloyatidan tashqari Toshkent, Buxoro, Xiva, Urganch va Qo‘qon shaharlaridagi tarixiy va etnik manzaralar ham aks ettirilgan. Bu holat mazkur fond materiallarini faqat Samarqand tarixi uchun emas, balki butun Markaziy Osiyo tarixi uchun muhim manba sifatida baholash imkonini beradi.

Ispaniyalik fotograf Pablo Martines Munyesning 2026-yilgi O‘zbekiston safarida fransuz fotografi Pol Nadarning 1890-yildagi arxiv suratlari bilan zamonaviy kadrlarni qiyoslash loyihasi mazkur vizual manbalarning ilmiy ahamiyatini yanada oshirdi. Bu kabi qiyosiy tadqiqotlar vizual hujjatlarning nafaqat o‘tmishni hujjatlashtirish, balki davr o‘tishi bilan o‘zgarishlarni ham kuzatib borish imkoniyatini ko‘rsatadi.

5. Foto-hujjatli manbalarning yozma manbalarni to‘ldirish xususiyati

Foto va fotonegativlarning tarixiy manba sifatidagi asosiy ustunligi shundaki, ular o‘sha davr voqelikni bevosita, sharhsiz aks ettiradi. Yozma manbalar muallifning nuqtai nazarini, siyosiy yoki mafkuraviy munosabatini aks ettirishi mumkin bo‘lgan holda, fotosurat o‘zining yaratilgan lahzasidagi voqelikni obyektiv ravishda hujjatlashtiradi. Albatta, fotografning kadr tanlashi, yorug‘lik va kompozitsiya ham ma’lum darajada subyektivlikni o‘z ichiga oladi, lekin bu tasvirning umumiy hujjatli qiymatini pasaytirmaydi.

Xususan, yozma manbalarda kamdan-kam uchraydigan ma’lumotlar – odamlarning kiyim-kechaklari, bino dekorlarining tafsilotlari, bozor tartib-qoidalari, marosim tafsilotlari va hokazolar fotosuratlarda to‘liq aks etadi. Bu holat vizual manbalarni tarixiy tadqiqotda yozma va arxeologik manbalar bilan bir qatorda to‘laqonli birlamchi manba sifatida baholash zarurligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot natijalariga ko‘ra, XIX asr oxiri – XX asr birinchi yarmi Samarqand tarixini o‘rganishda foto va fotonegativ hujjatlar alohida ahamiyat kasb etuvchi birlamchi manbalar hisoblanadi. “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasining hujjatlar fondida saqlanayotgan 54 185 ta saqlash birligidan iborat kolleksiya nafaqat mahalliy, balki umumbashariy ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Foto va fotonegativ hujjatlar o‘sha davr Samarqand tarixini o‘rganishda me’moriy yodgorliklar, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ta’lim tizimi, diniy marosimlar va siyosiy jarayonlar kabi muhim sohalarda yozma manbalarni to‘ldiruvchi, ko‘pincha esa almashtiruvchi birlamchi manba sifatida xizmat qiladi.

2. G.A. Pankratev, V.I. Kotovskiy, S.M. Prokudin-Gorskiy, Pol Nadar va boshqa fotograflarning ishlari Samarqand tarixi va madaniyatini keng qamrovda o‘rganish uchun tengsiz vizual arxiv yaratgan.

3. Fond materiallarining tematik tizimlashtirilganligi (15 dan ortiq mavzuviy yo‘nalish) tadqiqotchilar uchun maqsadli qidiruv imkoniyatini oshiradi.

4. Vizual manbalarni tarixiy tadqiqot metodologiyasiga to‘liq integratsiya qilish zarurati mavjud bo‘lib, buning uchun ikonografik tahlil, taqqosiy va sinxron metodlarning birgalikda qo‘llanilishi samarali natijalarga olib keladi.

5. Fond materiallarini raqamlashtirish (digitalizatsiya) va ularni ochiq ilmiy muomalaga jalb etish kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun foto va fotonegativlar fondini boshqa mintaqaviy arxivlar Rossiya, Germaniya, Fransiya va AQSh kutubxona va muzeylardagi Samarqand tarixiga oid vizual manbalar bilan qiyosiy o‘rganish, ularni kompleks tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bu ishlar O‘zbekiston tarixi va madaniy merosini jahon miqyosida yoritishda muhim hissa bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. “Samarqand” davlat muzey-qo‘riqxonasi hujjatlar fondi. Foto va fotonegativlar kolleksiyasi. – Samarqand, 1930-1980-yillar. (54 185 ta saqlash birligi.)

2. Панкратьев Г.А. Фотоальбом исторических памятников г. Самарканда. – Самарканд, 1894–1904.

3. Prokudin-Gorskiy S.M. Samarkand fotosuratlari to‘plami (1905–1915). – Library of Congress, Washington D.C.

4. Suxareva O.A. Samarqandning etnik va madaniy tarixi bo‘yicha tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 1970.

5. Majidov A.S. XVIII asr o‘rtalari va XIX asrda Samarqandning tasvirlari haqida // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. – 2023. – Vol. 2, № 5. – B. 51–58.
6. Samarqand tarixi. IX jild. – Samarqand: Zarafshon, 2010.
7. Samarqand qadimiy davrdan boshlab to XIII asr boshlarigacha (Afrosiyob materiallari asosida). – Samarqand, 1995.
8. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Samarqand viloyati sanoati tarixi // Pedagog journali. – 2023.
9. The Role of the Samarkand State Museum-Reserve in the Preservation and Musealisation of Cultural Heritage Monuments // Global Research Network. – 2022.
10. Martines Munyes P. Pol Nadardan 136 yil o‘tib: O‘zbekiston fotograf nigohida // Novastan portal. – 2026 yil sentabr. (<https://novastan.org/en/uzbekistan/paul-nadar-uzbekistan-photography/>)
11. "Suratlarda aks etgan tarix" foto ko‘rgazmasi haqida // UzA. – 2020 yil 28 avgust.
12. Захидов П.Ш. Архитектурное наследие Самарканда. – Ташкент: Узбекистан, 1996.
13. Бурнашева Н.И. Фотодокументы как исторический источник. – Ташкент: Фан, 1988.
14. Amir Temur davri me‘moriy yodgorliklari. – Samarqand: Zarafshon, 2004.
15. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi: Arxiv va fond materiallari katalogi. – Toshkent, 2021.